

'तथापि'चा

जिव्हाळा

प्रिय साथी,

या वर्षीचा जिव्हाळ्याचा तिसरा अंक आपल्या हाती देत आहोत. गणपती, ईद, दसरा-दिवळीचे हे उत्सवी दिवस. उत्सवी वातावरण आपल्या जगण्याला आवश्यक उर्जा देत असतं असं म्हणतात. ते खरंही आहे. परंतु उत्सव सार्वजनिकपणे साजरे करण्याच्या आपल्या आजच्या पद्धती मात्र काही वेगळंच चित्र समोर आणत आहेत. उत्सवातून आनंद मिळवणं, एकत्र येणं याची जागा उत्सव अधाशीपणे 'ओरपण्याने' घेतली आहे की काय असं वाटतं. लालबागच्या राजाच्या सैनिकांची 'भक्तांना हाताळण्याची' कामगिरी असो किंवा तुळजापुरात एका वृद्ध व्यक्तीचा चेंगराचेंगरीतला मृत्यू असो. ही मंडळी त्या ठिकाणी ह्या अपेक्षेने तरी नख्खीच गेली नव्हती. उत्तराखंड मध्ये जे झालं ते अजिबातच टाळता आलं नसतं असं कोण म्हणू शकेल? या सर्व घटनांमध्ये निर्लज्ज अव्यवस्था हे तर सामाईक सूत्र आहेच परंतु तुडुंब गर्दी हे सुद्धा एक कारण आहे. ही अशी गर्दी काय साध्य करते हे कळत नाही. आसारामाच्या भर दुष्काळातील रंगपंचमीने न्हाऊन पावन होणारे वर त्याचे समर्थनही करतात, ते असो.

या वातावरणात भर म्हणून की काय आपल्या डॉ दाभोलकरांची हत्या ही अत्यंत दुःखदायक आणि चीड आणणारी घटना महाराष्ट्रातील प्रत्येक संवेदनशील, विचार करणाऱ्या आणि पुरोगामी व्यक्तीला सहन करावी लागते आहे. ऑगस्ट मध्ये डॉ. दाभोलकरांची हत्या झाली. आज ऑक्टोबर उजाडला तरी मारेकऱ्यांचा किंवा सूत्रधारांचा काही पत्ता नाही. 'गोळीने माणूस मारता येतो पण विचार नाही' हे अगदी खरं आहे परंतु दाभोलकरांसारखा माणूस गेला तो गेलाच. हे उत्सवी वातावरण त्यांच्या हत्येचा विसर पाडणार नाही या इराद्याने...

तथापिचा जिव्हाळा/अंक ३५, जुलै-सप्टेंबर २०१३

साभार: www.bamulahija.com

अंतरंग

मागोवा

राज्यातील स्त्रियांची परिस्थिती- महाराष्ट्र राज्य
गुन्हे अहवाल २

आठवण

प्रा. डॉ. शर्मिला रेगेंना आठवताना..
ही थाळी भारतीय नाही का? एका वेगळ्या पुस्तकाची
ओळख ५

डॉ. दाभोलकरांना आठवताना..
श्रद्धा आणि विज्ञान- हवे विवेकाचे अधिष्ठान ७

शरीर साक्षरता

वृद्धत्वाशी संबंधित आजार - डिमेन्शिया ८

पारगावच्या पारावरून

अशा अंधश्रद्धेच्या पायी माजं डोस्क ठिवनार न्हाई.. १०

राज्यातील स्त्रियांची परिस्थिती- महाराष्ट्र राज्य गुन्हे अहवाल

‘राज्य गुन्हे अन्वेषण विभागाने तयार केलेला महाराष्ट्र गुन्हे अहवाल २०१२, राज्याच्या गृहमंत्र्यांनी मुख्यमंत्र्यांच्या उपस्थितीत महाराष्ट्राच्या आम जनतेला ऑगस्ट महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यात सादर केला. मुलं आणि स्त्रियांवरील वाढत्या हिंसाचाराच्या घटनांच्या आकडेवारीने दुसऱ्या दिवशीची वर्तमान पत्र आणि इतर माध्यमांची हेडलाईन गाजवली. छेडछाड, विनयभंग आणि बलात्काराच्या घटनांमध्ये झालेली, पुरोगामी महाराष्ट्रातील कायदा सुव्यवस्थेची लक्ष्मण वेशीवर टांगणारी वाढ महाराष्ट्राची वाटचाल कुठल्या दिशेने चालली आहे हेच दर्शवते. या परिस्थितीतही गृहमंत्र्यांचं असं म्हणणं की स्त्रियांवरील हिंसेच्या घटनांची वाढलेली आकडेवारी त्यांच्या डिपार्टमेंटच्या कार्यक्षमतेचं प्रतिक आहे हे चितपट झालेल्या पहिलवानाने स्वतःचीच पाठ धोपटण्यासारखं आहे. त्यापेक्षाही गंभीर बाब म्हणजे स्त्रिया, मुलं, इतर उपेक्षित घटक आणि एकूणातच नागरिकांच्या जीविताविषयी असलेली शासन आणि समाजाची असंवेदनशीलता एक समाज म्हणून महाराष्ट्राला खड्ड्यात घालणारीच आहे.’

राज्य गुन्हे अन्वेषण विभागाचा २०१२ सालचा महाराष्ट्रातील गुन्हांची स्थितीगती दर्शविणारा अहवाल प्रकाशित झाला खरा. परंतु त्याच्यावर महाराष्ट्रात साधक बाधक चर्चा सुरु होण्याआगोदरच डॉ. नरेंद्र दाभोळकरांचा खून आणि मुंबईत एका पत्रकार मुलीवर झालेला सामूहिक बलात्कार या दोन दिवसाढवळ्या, भर वस्तीत झालेल्या घटनांनी अवघा महाराष्ट्र हादरला. या दोन घटनांनी माध्यमं आणि एकूणच समाजाच्या मनाचा ताबा घेतल्यामुळे राज्य सरकारने प्रकाशित केलेल्या या अहवालाकडे कोणाचे फारसे लक्ष जाऊ शकले नाही.

काय असतो हा अहवाल ?

महाराष्ट्रात शासन, गुन्हे अन्वेषण विभाग (सीआयडी) च्या मदतीने दरवर्षी हा अहवाल सादर करतं. राज्यातील सर्व जिल्ह्यांत घडलेल्या व नोंद झालेल्या गुन्हांची माहिती यात असते. स्त्रिया आणि मुलांवर झालेल्या गुन्हांची माहिती देणारा एक वेगळा विभागही या अहवालात असतो. शिवाय ही माहिती देत असताना आधीच्या वर्षातील माहितीशी त्याची तुलनाही केलेली असते. सीआयडी च्या www.mahacid.com या संकेत स्थळावर हा अहवाल वाचण्यासाठी किंवा डाऊनलोड करण्यासाठी उपलब्ध असतो. शिवाय हा अहवाल कोणीही नागरिक या विभागाकडून मागून घेऊ शकतो.

स्त्रियांवरील अत्याचाराच्या गुन्हांविषयीच्या भागात स्त्रिया बळी पडलेल्या सर्वच गुन्हांची मात्र माहिती दिली जात नाही.

उदा. खून, जबरी चोरी इ. गुन्हे स्त्रियांच्याही विरोधात होतात परंतु त्यांना स्त्रियांविरुधी गुन्हे म्हटले जात नाही असं या अहवालात नमूद केलेलं आहे. एखादी व्यक्ती स्त्री आहे म्हणून तिच्यावर अत्याचार होतो अशाच गुन्हांना स्त्रियांवरील अत्याचाराचे गुन्हे असे संबोधण्यात येते. उदा. बलात्कार, अपहरण, हुंडाबळी, सासरकडून छळ, विनयभंग, लैंगिक छळ, हुंड्यासाठी खून, आत्महत्येस प्रवृत्त करणे आणि देहव्यापारासाठी मुलींची आयात करणे या गुन्हांचा मुख्यत्वे यात समावेश असतो.

२०१२ चा अहवाल काय सांगतो ?

या अहवालानुसार महाराष्ट्र विशेषतः स्त्रिया आणि मुलं यांच्यासाठी सुरक्षित जागा आहे असं वाटण्यास फार काही वाव राहिला नाही असंच म्हणावं लागेल. या अहवालानुसार स्त्रियांवरील अत्याचाराच्या गुन्हांत २०१२ मध्ये २०११ च्या तुलनेत तब्बल ३.५%ची वाढ झाली असून गेल्या वर्षाच्या तुलनेत चालू वर्षी ५९१ गुन्हे वाढलेले आहेत. महाराष्ट्रात भारतीय दंड विधान संहितेखाली नोंदवल्या गेलेल्या एकूण गुन्हांमध्ये स्त्रियांविरुधी असणाऱ्या गुन्हांच्या प्रमाणातही या वर्षी वाढ झालेली दिसून येत आहे. शिवाय मागची तीन वर्षे हे प्रमाण सातत्याने वाढतानाच दिसत आहे. असं म्हणतात की एखादा समाज किती प्रगत आहे हे तिथल्या स्त्रिया आणि मुलांच्या स्थितीवरून ठरवलं जातं. पुरोगामी महाराष्ट्राची दशा या बाबतीत काय आहे हेच हे आकडे दर्शवतात असं म्हणावं लागेल.

आकड्यांवरून दिसतं की २०११ ते १२ या वर्षात स्त्रियांवरील अत्याचाराच्या एकूण १७८०० घटना महाराष्ट्रात नोंदवल्या गेल्या. हे लक्षात घ्यायला हवं की या नोंदवल्या गेलेल्या घटना आहेत. न नोंदवल्या गेलेल्या (बलात्कार, छेडछाड, विनयभंगासारख्या) किती घटना असतील याचा अंदाज आपल्या इथली स्त्रीविरोधी मानसिकता आणि कायदा राबविणाऱ्या यंत्रणांची परिस्थिती ज्यांना माहित आहे ते नक्की लावू शकतील. स्त्रियांविरोधी नोंदवल्या गेलेल्या एकूण गुन्ह्यांपैकी तब्बल ७४१५ म्हणजेच ४३% घटना नवरा किंवा सासरकडील व्यक्तींकडून होणाऱ्या छळाच्या आहेत. स्त्रियांसाठी सर्वात सुरक्षित समजली जाणारी जागा म्हणजे घर. हे घरच त्यांच्यासाठी किती असुरक्षित आहे हे यावरून लक्षात येईल. त्यापाठोपाठ जवळपास ४००० घटना या विनयभंगाच्या आहेत. याच वर्षात तब्बल १८४३ बलात्कारांची नोंद झालेली अहवाल दर्शवतो. खालील टेबलवरून हे जास्त स्पष्ट होईल.

क्र.	गुन्ह्याचे नाव	२०११	२०१२
१.	हुंड्यासाठी खून	१८७	१९४
२.	हुंड्यासाठी खुनाचा प्रयत्न	१३४	१०७
३.	हुंडाबळी	३३९	३२९
४.	आत्महत्येसाठी प्रवृत्त करणे	११६०	११४६
५.	बलात्कार	१७०१	१८४३
६.	अपहरण आणि पळवून नेणे	१२५२	११४०
७.	पती आणि सासरकडून छळ	७१३६	७४१५
८.	विनयभंग	३७९४	३९३५
९.	छेडछाड	१०७१	१२९४
१०.	अनैतिक व्यापार	३९०	३६६
११.	स्त्रियांचे अश्लिल प्रदर्शन	१	२
१२.	हुंडा प्रतिबंधक कायदा अंतर्गत गुन्हे	४४	३३

मुंबई किती सुरक्षित ?

राज्यात स्त्रियांवरील अत्याचाराच्या दाखल झालेल्या एकुण गुन्ह्यांचा विचार करता सर्वात मोठा वाटा मुंबई (१०.४%) चा आहे तर त्या पाठोपाठ अहमदनगर, ठाणे, जळगाव इ. जिल्ह्यांचा क्रमांक लागतो असे दिसते. मुंबईत नुकत्याच झालेल्या सामुहिक बलात्काराच्या घटनेनंतर मुंबई शहर स्त्रियांसाठी आता सुरक्षित

तथापिचा जिऱ्हाळा/अंक ३५, जुलै-सप्टेंबर २०१३

राहिलं नाही अशी चर्चा चालू होती. खरंतर या अहवालाने ते अगोदरच अधोरेखित केलं आहे. मागच्या वर्षभरात अपहरण आणि पळवून नेण्याच्या ११४० घटना घडल्या तर ३९३५ विनयभंगाचे गुन्हे नोंदवले गेले. त्यातील ६१४ गुन्हे हे एकट्या मुंबईत नोंदवले गेले होते.

हुंडा

या वर्षात ३२९ स्त्रियांनी हुंड्यापायी आपला जीव गमावला. ह्या झाल्या हुंडाबळीच्या घटना. हुंड्यासाठी खून आणि खूनाचा प्रयत्न ह्या संबंधीच्या घटना वेगळ्याच आहेत. मागच्या वर्षभरात १९४ स्त्रियांचे खून हुंड्यासाठी झाल्याची नोंद झालेली आहे जे प्रमाण २०११ च्या तुलनेत वाढलेलं आहे. नगर, नांदेड, नाशिक हे जिल्हे या घटनांमध्ये आघाडीवर असल्याचे दिसते. हुंड्यासाठी खुनाच्या प्रयत्नाच्या तब्बल १०७ केसेस रिपोर्ट झाल्या. आत्महत्येसाठी प्रवृत्त करण्याच्या ११४६ घटना नोंदवल्या गेल्या.

पुणे (९९), यवतमाळ (६५), बीड (५४) हे जिल्हे या घटनांमध्ये वरच्या क्रमांकावर आहेत.

बलात्काराचे वाढते प्रमाण

वर म्हटल्याप्रमाणे २०१२ मध्ये बलात्काराचे एकूण १८४३ गुन्हे नोंदवले गेले. २०११ च्या तुलनेत २०१२ मध्ये यात तब्बल ११% च्या वर वाढ झालेली आहे. १८४३ पैकी ३३% स्त्रिया १४ ते १८ वयोगटातील मुली होत्या. १० ते १४ या वयोगटातील १८८ मुली होत्या तर १२७ मुली या १० वर्षाखालील होत्या. याचाच अर्थ जवळपास ५०% मुली या १८ वर्षाखालील होत्या.

हे वारंवार सिद्ध झालेलं आहे की बलात्काराच्या घटनेत बहुतेक वेळेस ओळखीची, नात्यातील किंवा शेजारपाजारची व्यक्ती सामिल असते. या अहवालानेही हेच सत्य अधोरेखित केलं आहे. या वर्षात नोंदवल्या गेलेल्या एकूण बलात्काराच्या गुन्ह्यांपैकी तब्बल ९५%

आरोपी हे त्या स्त्रीच्या ओळखीचे आहेत. बलात्काराचा वापर बाईला एखाद्या गोष्टीची शिक्षा देण्यासाठी, एखाद्या गोष्टीचा बदला घेण्यासाठी किंवा 'तिला तिची जागा दाखवण्यासाठी' करण्याची पुरुषसत्ताक मानसिकताच यातून पुढे येताना दिसते. या आरोपींपैकी जवळपास ६०% आरोपी हे त्या स्त्री किंवा मुलीचे नातेवाईक, पालक, परिचित मित्र, सहकारी किंवा शेजारी होते असं दिसतं. त्यातही जवळपास १४% प्रकरणांमध्ये आरोपी हे

त्या बाईच्या नात्यातील होते असं दिसतं. स्त्रिया आपल्या परिचयाच्या आणि विश्वासाने वावरायच्या जागीच सर्वात अधिक असुरक्षित असतात याचा प्रत्यय पुन्हा या आकडेवारीने दिला आहे.

याच वर्षात एकूण ८६ सामूहिक बलात्काराचे गुन्हे नोंदवले गेले आहेत. दाखल एकूण गुन्ह्यांपैकी ७५ गुन्हे हे अपंग आणि मतिमंद स्त्रियांविरुद्ध घडलेले गुन्हे आहेत तर तब्बल ४६ गुन्ह्यांमध्ये स्त्रिया या त्या ठिकाणी कामाला होत्या असं दिसतं. लग्नाचं आमिष दाखवून बलात्काराच्या सर्वात जास्त केसेस दाखल झाल्या आहेत असं एकूण आकडेवारीवरून दिसतं. अशा ८८० केसेस नोंद झाल्या तर नोकरी किंवा मालमतेच्या अमिषातून ४३ बलात्काराच्या घटना झाल्या असं हा अहवाल सांगतो. बलात्कार

आणि नंतर खून अशा १२ केसेस नोंदवल्या गेल्या आहेत.

बलात्काराचे गुन्हे कमी व्हावेत म्हणून या अहवालात काही उपाययोजनाही सुचविल्या आहेत. त्यातील एका महत्वाच्या उपायाची नोंद खरंच घ्यायला हवी तो म्हणजे हा अहवाल शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये वयात येणाऱ्या मुलामुलींसाठी लैंगिक शिक्षणाच्या आवश्यकतेची दाखल घेतो आणि तशी उपाययोजना ही सुचवितो.

(संदर्भ: महाराष्ट्रातील गुन्हे २०१२- राज्य गुन्हे अन्वेषण विभाग, महाराष्ट्र राज्य)

अस्वस्थ करणारी एक चर्चा

- प्रज्ञा शेंडे

पुण्यातील टीडीएच संस्थेच्या सहकार्याने एक चर्चासत्र नुकतेच लोणावळा येथे पार पडले. महाराष्ट्रासह गुजरात, मध्यप्रदेश आणि छत्तीसगढ राज्यातील पंधरापेक्षा अधिक संस्थांचे पन्नास एक कार्यकर्ते या चर्चासत्राला उपस्थित होते. इतर विषयांसोबतच 'स्त्रियांवरील हिंसेचे बदलते स्वरूप' हा ही या चर्चासत्राचा एक विषय होता.

चर्चासत्रात सहभागी चारही राज्यांच्या भौगोलिक व सामाजिक-राजकीय परिस्थितीतील वैविध्यांना अनुसरून कार्यकर्त्यांनी अनेक मुद्दे चर्चेच्या दरम्यान मांडले. तीनही राज्यात स्त्रियांवरील हिंसेचे वाढते प्रमाण आणि हिंसेच्या प्रकारांमधील काहीसा सारखेपणा समोर आला. उदा. बदलती पण आणखी गडद आणि भीषण होणारी हुंडाप्रथा, लग्नांचे झालेले व्यापारीकरण, वाढते गर्भलिंग निदान, डॉक्टरांच्या निव्वळ नफेखोरीपायी तिशीतच गर्भाशय काढून टाकण्याच्या मोठ्या प्रमाणावर होणाऱ्या शस्त्रक्रिया, बालगुन्हेगारीत मुलांप्रमाणेच मुलींचे वाढते प्रमाण, कौमार्यांचा घराण्याच्या इज्जतीशी आणखी घट होणारा संबंध आणि त्यातून मुलींची हत्या अशा काही प्रकारांचं सार्वत्रिक आणि चिंताजनक अस्तित्व आणि त्यांचं वाढतं प्रमाण या चर्चेतून सर्वांनीच अधोरेखित केलं.

याचवेळेस सहज उपलब्ध होणाऱ्या मोबाईल, इंटरनेट सारख्या तंत्रज्ञानाचा वापर करून विशेषतः मुली आणि स्त्रियांचं लैंगिक शोषण वाढल्याच्या घटना ही समोर आल्या. चोरून फोटो काढणे, फिल्म तयार करणे आणि त्यातूनच मग त्या मुलीचा मानसिक छळ आणि शारीरिक शोषण करण्याचं प्रमाण वाढत चाललं आहे हे नमूद केलं गेलं. छत्तीसगढसारख्या आदिवासी राज्यातील काही तालुक्यात या गोष्टींचा परिणाम मुलींचं शिक्षणच बंद होण्यावर झाल्याचं सांगितलं गेलं. एखाद्या मुलीचा असा वाईट अनुभव हा गावातील सगळ्याच मुलींची शाळा बंद होण्यावर झाल्याचं कार्यकर्त्यांनी सांगितलं.

कामावर जीन्स घालून आल्याबद्दल एका बाईचे प्रमोशन वरिष्ठांनी रोखल्याची माहिती पुढे आली. ही स्त्री एका खाजगी कंपनीत काम करित होती. आजही सामाजिक लिंगभेदाचं आणि बुरसटलेल्या मानसिकेचं भूत आपल्या मानगुटीवर कसं बसलेलं आहे हे या घटनेतून दिसून येतं.

चारही राज्यात मुलींचं बेपत्ता होण्याचं, हरवण्याचं आणि पर्यायाने त्यांना विकण्याचं प्रमाण वाढत आहे. टुरिझमच्या नावाखाली बाईच्या शरीराचंही वाढलेलं वस्तूकरण आणि बाजारीकरण, घरातीलच व्यक्तींकडून होणाऱ्या बालात्कारांचं वाढलेलं प्रमाण हेही या चर्चेतून समोर आलं. अर्थातच हिंसेच्या स्वरूपात बदल होत आहेत. याला पुरुषी सत्ता किंवा मानसिकता हा एकच घटक जबाबदार आहे असे म्हणता येणार नाही तर माणसाच्या जगण्यामध्ये संपत्ती आणि पैशाला आलेलं महत्त्व, यातून निर्माण होणारी चंगळवादी, बाजारीकरणाची मानसिकता, कधीही न संपणाऱ्या गरजा, तंत्रज्ञानाचा गैरवापर, वाढत चालेली बेरोजगारी, लवकरात लवकर श्रीमंत कसे बनता येईल ही मानसिकता इ. सर्वांचा स्त्रियांवरील हिंसेत वाढ होण्यामागे हिस्सा आहे हा या चर्चेचा सार अस्वस्थ करणाराच होता.

प्रा. डॉ. शर्मिला रेगेंना आठवताना..

ही थाळी भारतीय नाही का? - एका वेगळ्या पुस्तकाची ओळख

शर्मिला रेगे, स्त्रियांच्या प्रश्नांवर काम करण्याच्या एक बुद्धिवादी समाजशास्त्रज्ञ होत्या. पुणे विद्यापीठातील क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यास केंद्राचे संचालक पद त्यांनी अनेक वर्षे भूषविले. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली स्त्री अभ्यास केंद्राने एक नवी वैचारिक पातळी गाठली. शैक्षणिक क्षेत्रातील बुद्धिजीवी, संशोधक, सामाजिक कार्यकर्ते यांच्यासाठी एक मंच म्हणून हे केंद्र नावारूपाला आलं आहे. भारतातील आघाडीच्या स्त्रीवादी विचारवंत कार्यकर्त्यांमध्ये रेगे यांची गणना होते. 'त्यांचं दलित प्रश्नांवरचं काम व त्यांचा दृष्टिकोन, जात, धर्म व लैंगिकता या विषयी स्त्रीवादी विश्वात चर्चा सुरु होण्यास महत्वपूर्ण ठरला. त्यांची स्त्रियांच्या प्रश्नाविषयी असलेली कळकळ ही एका नवीन व वैकल्पिक इतिहास लेखनाला जन्म देण्यास कारणीभूत ठरली. ज्यामध्ये भारतातील जात वारस्तव दृष्टीकोनासंबंधी आजपर्यंत भारताच्या राजकीय वातावरणात दुर्लक्षित राहिलेल्या जागा लोकांपुढे खुल्या झाल्या' असं विकीपेडियावरील त्यांच्या ओळखीत म्हटलं आहे ते खरंच आहे.

वयाच्या अवघ्या ४८ व्या वर्षी हे जग सोडून गेलेल्या शर्मिला रेगेंच्या अकाली मृत्यूमुळे एका चैतन्यशील व्यक्तीमत्वाची अखेर झाली. स्त्रियांची चळवळ अतिशय समर्थपणे पेलणाऱ्या व अनेकविध अंगाणे पुढे नेणाऱ्या शर्मिला मॅडम, स्त्रियांसाठी काम करणाऱ्या प्रत्येक स्त्री-पुरुषाला जातीव्यवस्थेविरुद्ध लढा देण्यास प्रेरित करत राहतील.

पुणे विद्यापीठामध्ये समाजशास्त्र विभागात काम करत असताना व नंतर स्त्री अभ्यास केंद्राच्या संचालक झाल्यानंतरही शर्मिला रेगे आपल्या विद्यार्थ्यांच्या प्रिय शिक्षक होत्या त्या अनेक कारणांमुळे. संमिश्र पार्श्वभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या गटांबरोबर काम करताना रेगेंनी स्थानिक भाषेला महत्व देऊन विविध प्रकारची भाषांतरे, शैक्षणिक संसाधने याविषयी प्रयोग केले. विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन देऊन व सतत मदत करून, आपल्या विद्यार्थ्यांनी केलेले प्रकल्प त्यांच्याच नावावर प्रकाशित करून देण्यात त्यांना मनस्वी आनंद होत असे. अशा प्रध्यापिकेवर त्यांच्या विद्यार्थ्यांनी मनापासून प्रेम करावे यात काहीच नवल नाही.

अशाच प्रकारचा एक प्रकल्प शर्मिला रेगेंच्या मार्गदर्शनाखाली विद्यार्थ्यांनी राबविला. या प्रकल्पाचे सार म्हणजे 'ही थाळी भारतीय नाही का? अन्नविषयक दलित आठवणी आणि इतिहास' हे स्त्री अभ्यास केंद्र, पुणे विद्यापीठाने प्रकाशित केलेले पुस्तक. शिक्षणादरम्यान विद्यार्थ्यांनी अभ्यासलेल्या व संकलित केलेल्या दलितांच्या अन्नविषयक संघर्षाचे चित्रण या पुस्तकात आपल्याला बघायला मिळते. विविध दलित व्यक्तींशी बोलून त्यांचे अनुभव, आठवणी व पाककृती या पुस्तकात

एकत्रित करण्यात आलेल्या आहेत. या पुस्तकाच्या सुरुवातीला या प्रयत्नामागची जी भूमिका दिली आहे तिचा आणि पुस्तकाच्या प्रस्तावनेचा सारांश इथे देण्याचा प्रयत्न करत आहोत तो पुढील प्रमाणे -

दलित समुहांचा इतिहास जर बघितला तर त्यांचा संघर्ष हा ज्याप्रमाणे अस्मिता जपण्यासाठी होता त्याच प्रमाणे तो अन्नासाठीचा देखील होता आणि तो मुख्यत्वेकरून पिढ्यान् पिढ्यांच्या अन्नासाठीच्या संघर्षाचा होता. कारण भूक हा एक कळीचा मुद्दा आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेत एकीकडे 'हे खावे की ते' याबद्दलची छापील पुस्तके आहेत तर दुसरीकडे 'काय खावे' हा प्रश्न आहे. समाजामध्ये शाकाहार की मांसाहार, शाकाहारात ताजे का शिळे तसेच मांसाहारात कुठल्या प्राण्याचे, कुठल्या भागाचे खावे यावरून माणसाचा दर्जा ठरवला जातो. जातीवर्ग पितृसत्ताक समाजव्यवस्थेतील हा विरोधाभास आहे.

स्वयंपाक ही कला स्त्रियांशी जोडली गेलेली आहे त्यामुळे खान-पानामध्ये जातीय रचना तर आहेच पण लिंगभावात्मक रचनासुद्धा आहेत. उदा. पुरुषानंतर स्त्रीने जेवणे, मांसाहार असेल तर कुठला भाग पुरुषाला व कुठला भाग स्त्रीला दिला जातो यामध्ये भेद असणे. तसेच 'आमच्यात हे चालते, तुमच्यात हे

चालत नाही' असे म्हणताना अन्नाधारित जातीनिष्ठतेच्या वाहक म्हणून स्त्रियाच पुढे येतात.

एखादा अन्नपदार्थ दर्जेदार तर दुसरा तुच्छ किंवा कमी दर्जाचा हे ठरविण्याचे निकष कोणते? ते ठरविणारे कोण? असा जेव्हा खडा सवाल येतो तेव्हा असे म्हणावे लागते 'ज्याच्या हाती ससा तो पारधी' म्हणजे इतिहास घडविणाऱ्यापेक्षा तो लिहिणाऱ्यांचाच अधिक. परंतु हा इतिहास आपल्याला अमान्य असेल तर त्यात काही वावगे ठरू नये कारण ह्या इतिहासाचे ठोस निकष व पुरावे प्रस्थापित व्यवस्थेकडे नाहीत.

दलित समाजात फुले, शाहू व डॉ. आंबेडकरांच्या प्रेरणेने प्रगती झाली आहे. दलित समाजाने या प्रेरणेच्या जोरावर प्रस्थापित समाजव्यवस्थेचे बुरुज खिळखिळे केले आहेत. पण ज्या गोष्टींसाठी अनेक पिढ्यांनी उपासमार झेलली, संघर्ष केला त्या अन्नाच्या क्षेत्रातील दलित संघर्षाचा व सृजनशीलतेचा इतिहास अजूनही टिपायचा आहे. कारण कुठल्याही पाककलेच्या पुस्तकामध्ये दलित पाककला नोंदवलेली दिसत नाही. विविध जातीनिहाय पाककलांच्या पुस्तकांची (उदा. मराठा थाळी, सारस्वत पाककृती) उपलब्धता आज आहे. पाककलेतील जात दृश्य स्वरूपात पुढे आली तर ती तथाकथित उच्चजातीयांचीच असते. म्हणजे दलित पाककृतींनी वाढलेली थाळी भारतीय नाही का हा प्रश्न पडतो. ज्या समाजाने आणि प्रामुख्याने ज्या जातीवर्गातील स्त्रियांनी अन्नधान्याच्या तुटवड्याशी, दुष्काळाशी संघर्ष करताना पर्यायी पाककृती नव्याने निर्माण केल्या अश्या थाळ्यांची इतिहासात नोंद दिसत नाही. या पार्श्वभूमीवर शर्मिला सेगें व त्यांच्या विद्यार्थ्यांनी केलेले हे संकलन महत्वपूर्ण ठरते.

वाचकांसाठी नमुन्यादाखल त्यातीलच काही आठवणी व पाककृती देत आहोत.

आठवण एक: दुसऱ्याची शेती करणे, त्यांची जनावरे पाळणे या कामाचे त्यांना ठाकूर लोकांकडून धान्य मिळत असे, तसेच ठेकेदाराकडून रोजचे जेवण. कधी कधी ठाकूर त्यांना रात्रीची शिळी चपाती द्यायचे, त्यांचा वास यायचा, तर कधी कधी सगळं जेवण एकत्र करून खरकट्यासारखं दिलं जात असे. ठाकुरांकडे तक्रार केल्यावर चुकून झालं असेल असं उत्तर मिळायचं. पण पुन्हा चुक व्हायचीच.. सांगणार तरी कुणाला? - रामवती कुडिया.

आठवण २: आईचा नवव्या वर्षीच विवाह झाला होता. त्यात आम्ही ५ भावंडे. आई कामाला भाजीपाला विकायला

सकाळपासून निघून जात असे. त्यामुळे दुपारचे जेवण आम्हाला माहीतच नव्हते. आई संध्याकाळी आली कि स्वयंपाक बनवायची... ह्या बाजरीचे वैशिष्ट्य म्हणजे ह्या बाजरीला पाणी लागलं तर ती बाजरी कडू होते व तिच्या बनविलेल्या भाकरीसुद्धा कडू होतात. परिस्थिती गरीब असल्याने ह्या अन्नाशिवाय पर्यायच नव्हता. - पिंजारी शेख सलीम रजाक शेख

आठवण ३: सणाच्या वेळी त्यांच्या आई-वडीलांना जे कोणी सण म्हणून पदार्थ देत होते ते आधी कोणीतरी खाऊन उरलेले असायचे. काहीवेळेला तर ते शिळे पदार्थपण देत होते. पोळीही शिळी उरलेली असायची. कधी कधी ते सर्व पदार्थ एकत्र झाल्याने खराब झालेले असायचे. - गीता बिवाल

पुस्तकात दिलेल्या काही पाककृती

१. कांदवणी

साहित्य: तीन ते चार मोठे कांदे, तेल (असल्यास एक चमचा) पाणी, लाल तिखट, मीठ

कृती: कांदे मध्यम आकाराचे काप करून घ्यावे. पातेल्यात तेल टाकून कांदे भाजून घ्यावे (तेल नसेल तर तसेच भाजावेत). त्यात पाणी आणि लाल तिखट, मीठ टाकावे. एका उकळीनंतर तयार.

२. घोळ व तरवड्याची भाजी

साहित्य : घोळ व तरवड्याची भाजी, हळद, मीठ, शेंगदाणे कुट, तेल, हिरवीमिरची

कृती: घोळ व तरवड्याची भाजी धुऊन, चिरून एका पातेल्यात दहा मिनिटे शिजवून घेणे, मग त्यातील पाणी पिळून काढून त्यामध्ये मिरची, मीठ, हळद, तेल, शेंगदाणा कुट वरून घालून हलवणे व पुन्हा दहा मिनिटे शिजवणे

३. चुनचुन्या

कृती: कोंबडीच्या किंवा डुकराच्या चामडीच्या पट्ट्या कापून त्यांचे छोटे छोटे तुकडे घेऊन ते गरम तव्यावर ठेवणे. मग त्यातील तेल हळूहळू निघून ते कडक बनते. मग त्यावर मीठ मिरचू टाकून ते कुरकुरीत खायला देणे.

(संदर्भ: १. ही थाळी भारतीय नाही का? क्रां. सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यास केंद्र, पुणे विद्यापीठ, पुणे,

२. www.wikipedia.org)

डॉ. दाभोलकरांना आठवताना..

श्रद्धा आणि विज्ञान- हवे विवेकाचे अधिष्ठान

डॉ. दाभोलकरांची हत्या ही सर्व पुरोगामी शक्तींसाठी एक मोठा धक्का आहे. तो धक्का पचवणं आजही जमत नाहीये. परंतु त्या दिवसाच्या आवेगानंतरही, घशाच्या आत काही तरी सतत टोचत रहावं आणि आवंढाही गिळता येऊ नये अशी एक सततची भावना मनात आहे. ही हत्या आणि मारेकरी शोधण्यातलं राज्य प्रशासनाचं अपयश दीर्घकाळ सलत राहणार आहे. ही हानी आणि तिची तीव्रता अशा लोकांनाही जाणवते आहे जे त्यांच्याशी कधी प्रत्यक्ष रुपाने जोडलेले तर सोडाच पण ज्यांनी त्यांना पाहिलंही नसेल. 'चांगला माणूस मारला, हे बरं झालं नाही' असं एका रिक्षेवाल्या काकांचं म्हणणं त्यामुळंच अधिक बोलकं आहे. डॉक्टरांना आदरांजली म्हणून त्यांचे काही विचार त्यांच्याच शब्दात येथे देत आहोत.

“ 'स्त्री आज वाढत्या असुरक्षिततेला आणि आर्थिक विवंचनेला तोंड देत जगत असते. आईचा संस्कार घेऊन ती वाढलेली असते आणि सासरच्या माणसांची मानसिकता सांभाळण्यास धडपडत असते. अश्या परिस्थितीत पावलोपावली वेगळा विचार करणं अवघड, तो अमलात आणण्यासाठी धडपडणं त्याहून अवघड आणि त्याबरोबरच वडिलधा-यांचा आदर व कौटुंबिक प्रेमजिवाळा कायम ठेवणं ही तर अक्षरशः तारेवरची कसरतच. कुठल्याही समाजातील परिवर्तन हे तो समाज स्त्रीकडे कोणत्या दृष्टीने बघतो आणि ती स्त्री कोणती मूल्यव्यवस्था आणते यावर अवलंबून असतं, अस मानलं जातं. म्हणूनच अंधश्रद्धा निर्मूलनाच्या विचारला आणि आचाराला कुवतीप्रमाणे आधार आणि आकार देणा-या सर्व भगिनीवर्गाला या चळवळीत प्रेमाचं, मानाचं आणि अग'हक्काचं स्थान दिलं पाहिजे, असं ही चळवळ सततच मानत आली आहे.' ”

“ 'कधीकाळी मातृसत्ताक पद्धती समाजात होती; पण आज मात्र स्त्रीचं सर्व आयुष्य हे पुरुषी वर्चस्वाशी जोडलेलं असतं. लग्न होणं आणि मुलगाच होणं ही गोष्ट स्त्रीच्यासाठी सर्वस्वाची असते. पुरुषासाठी ती एक बाब असते. म्हणूनच स्त्री ही कुमारी असते, प्रौढ कुमारी असते, सौभाग्यकांक्षिणी असते, सौभाग्यवती, घटस्फोटिता, परित्यक्ता, विधवा अशी कोणीतरी असते. मुलगी-पत्नी-आई या भूमिकेतच कमीपणा घेऊन जीवनाचं साफल्य मानणं हीच सार्थकता - असं तिला शिकवण्यात येतं. तिची सारी व्रतवैकल्ये चांगला नवरा व चांगला मुलगा' यासाठीच असतात.' ”

“ 'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी, ती जगताते उधारी' स्त्री म्हणजे देवता' असा गौरव तोंडदेखलेपणे केला जात असतानाच प्रत्यक्षात मात्र 'पायातल्या वहाणेची' स्थिती बहुसंख्य स्त्रियांना आजही भोगावी लागते. आता तसं कुठ राहिलं आहे?' हा प्रश्न आणि पिंजरा उघडला आहे, पक्षी उडून जात नाही' ही मानभावी खंत खरी नसते. पुरुषप्रधान वर्चस्वाच्या समाजरचनेत छोटलेल्या पंखामुळे उडणं अशक्य बनलं आहे, याचा सोयीस्कर विसर पडला जातो. एक चमत्कारिक अंतर्विरोध समाजात दिसतो. परीक्षेत उत्तीर्ण होणा-या आणि गुणवत्ता यादीत नंबर पटकावणा-या स्त्रियाच असतात; त्याबरोबरच मनोरुग्ण होऊन घुमणा-या, झपाटल्या गेल्यामुळे बरळणा-या, परित्यक्ता होणा-या आणि हुंड्यासाठी जाळल्या जाणा-याही स्त्रियाच असतात. स्त्री नेहमीच वामांगी असते- म्हणजे डावी. उजवा हात शुभकार्याला वापरला जातो आणि डावा हात स्वच्छतेच्या कामाला, हे उणेपण परंपरेनं वामांगी बनवलेल्या स्त्रीमध्ये चटकन जाणवतं. आणि आता तर गर्भजल परीक्षेमुळे तिला गर्भातच खुडणं चालू झालं आहे. याचा अर्थ असा की, स्त्री आणि अंधश्रद्धा निर्मूलन हा सुटा प्रश्न राहात नाही; तर धर्म, संस्कृती, सामाजिकता, अर्थव्यवहार, राजकारण, यामध्ये स्त्रीची मूल्य व्यवस्था काय आहे, याच्याशी ही बाब संबंधित बनते.' ”

“ 'सारासार बुद्धी गहाण पडली की, अंधश्रद्धा निर्माण होणं व बळकट होणं चालू होतं. शकुन-अपशकुन याबाबतच्या कल्पना ही याची ठळक उदाहरणे. याहीबाबत स्त्रिया आणि त्यांना दोष देऊ इच्छिणारा समाज जास्त संवेदनशील असतात. नवी सून घरात येते, तेव्हा तिच्या पायगुणाची चर्चा होते. नव-याला बढती मिळाली

पान १२ वर..

वृद्धत्वाशी संबंधित आजार- लेख २ डिमेन्शिया

‘वयस्कर लोकांना, खासकरून पासष्टीच्या पुढच्या लोकांना हा आजार होण्याची शक्यता असते. या आजाराचे सर्वात आधी दिसणारे लक्षण म्हणजे विस्मरण. विचित्र वर्तनामुळे खूपदा हा आजार एखाद्या आरोग्य सेवकाच्या लक्षात येतो. डिमेन्शिया आजारात मेंदू हळूहळू निकामी व्हायला लागतो. सध्या तरी या आजारावर कुठलाही इलाज नाही. या आजाराच्या रुग्णांची परिस्थिती हळूहळू खालावत जाते आणि ते काही वर्षेच जगू शकतात. डिमेन्शिया होण्याची सर्वसामान्य कारणे म्हणजे अल्झायमर्स आणि वेगवेगळ्या आजारांचे झटके.

म्हातारपणातील विस्मरण: हा आजार आहे असे कधी समजावे ?

विस्मरण, तंद्रीत राहणे या गोष्टी आपण म्हातारपणाशी जोडतो. वय झाल्यामुळे व्यक्तीच्या मानसिक क्षमता खरोखरच क्षीण व्हायला लागतात. पण याचा अर्थ असा नाही की ती व्यक्ती आपले नातेवाईक, आपण कुठे राहतो किंवा इतर महत्त्वाच्या गोष्टी विसरतो. वृद्धत्वातील सामान्य विस्मरणापेक्षा डिमेन्शियामधले विस्मरण खूपच टोकाचे असते. म्हणून डिमेन्शिया झालेल्या व्यक्तीला त्याने काल काय केले किंवा त्याच्या जवळच्या नातेवाईकांची नावे किंवा तो किंवा ती राहात असलेल्या घराचा पत्ता वगैरे आठवणार नाही. आजार जसा बळावत जाईल तसे त्या व्यक्तीला आज कोणता वार आहे किंवा वेळ किंवा काही मिनिटांपूर्वी आपण काय म्हणाला हे बिलकूल आठवणार नाही. म्हणून तो परत परत त्याच गोष्टी बोलत राहिल. कदाचित तो त्याच्या जोडीदाराला, मुलांनादेखील ओळखणार नाही.

डिमेन्शिया हा हळूहळू बळावणारा आजार आहे. पुढे डिमेन्शिया कसा बळावतो याचे टप्पे दिले आहेत. डिमेन्शिया

झालेल्या लोकांचे प्रमाण विकसनशील देशात जरी तुलनेने कमी असले तरी या आजाराचे महत्त्व कमी होत नाही.

डिमेन्शिया आजाराचे टप्पे:

सुरुवातीची अवस्था: व्यक्ती गोंधळलेली भासते आणि नुकत्याच घडलेल्या गोष्टी विसरू शकते. लक्ष एकाग्र करणे, निर्णय घेणे अवघड होऊ लागते. कदाचित रोजच्या आयुष्यात रस वाटेनासा होईल. बहुसंख्य कुटुंबियांना आणि आरोग्य सेवकांनादेखील, म्हातारे होण्यातली ही ‘नॉर्मल’ स्थिती वाटेल.

मधली अवस्था: गोंधळलेली मनोवस्था, विस्मरण आणि मूड्समधले बदल अधिक तीव्र व्हायला लागतात. आक्रमकता आणि अनुचित लैंगिक वर्तन यांसारख्या वर्तन समस्या कदाचित निर्माण होतील. वयस्कर व्यक्ती घराबाहेर पडून इकडेतिकडे भटक्यायला लागू शकते. तिची झोप खूपच बिघडून जाऊ शकते आणि स्वतःची स्वतः काळजी घेण्याची तिची क्षमता कमी होऊ शकते. कपडे घालण्यासारख्या साध्या गोष्टीदेखील तिला समजेनाशा होऊ शकतात. अशा व्यक्तीला बोलण्यामध्ये आणि दैनंदिन संभाषणे समजण्यामध्ये अडचणी येऊ शकतात.

शेवटची अवस्था: व्यक्ती नातेवाईक किंवा मित्रांना ओळखू शकत नाही. तिचे वजन कमी होऊ शकते. तिला आकडी येऊ शकतात. मलमूत्रावरचे तिचे नियंत्रण जाऊ शकते. अशा व्यक्तीबरोबर काही अर्थपूर्ण संवाद अशक्य होऊन बसतो. ही व्यक्ती सारा वेळ गोंधळलेल्या मनोवस्थेत असू शकते. न्युमोनिया किंवा दुसऱ्या कुठल्या तरी संसर्गामुळे तिचे निधन लवकरच ओढवते.

डिमेन्शियाची शंका कधी घ्याल ?

जेव्हा एखादी वयस्कर व्यक्ती :

१. ‘नेहमीपेक्षा जास्तच गोष्टी विसरते आहे’
२. ‘एक महिन्यापेक्षा अधिक काळ गोंधळलेल्या, प्रक्षुब्ध अवस्थेत आहे किंवा आक्रमक झाली आहे
३. ‘वर्तन समस्येच्या तक्रारीसाठी डॉक्टरांकडे न्यावे लागले तर’

डिमेंशियामुळे निर्माण झालेल्या वर्तन समस्या हाताळण्यासाठी काही व्यवहार्य कानमंत्र

अ. सर्वसाधारण कानमंत्र

- दिवसाचे वेळापत्रक आखा. कोणत्या गोष्टी कधी आणि किती वेळा करायच्या याचे नेमके नियोजन केल्याने दैनंदिन आयुष्य सुरळित होण्यास मदत होईल.
- वयस्कर व्यक्तीला शक्यतोवर स्वतःच्या गोष्टी स्वतःच करू द्या. उदा. बऱ्याच जणांना स्वतःचे स्वतः धीम्या गतीने, थोड्याशा अस्थिर पध्दतीने जेवता येते. तसे त्यांना जेऊ द्या.
- वयस्कर व्यक्तीला स्वतःची प्रतिष्ठा असते, हे कधीही विसरू नका. तिच्या समोर तिच्याबाबत नकारार्थी बोलू नका.
- अंधोळ वगैरे खाजगी कामे करताना, ती कितीही दैनंदिन स्वरूपाची असली तरी तुम्ही वयस्कर व्यक्तीचा खाजगीपणा जपला पाहिजे.
- वादविवाद आणि भांडणे टाळा.
- कामांचे स्वरूप सोपे ठेवा.
- वयस्कर व्यक्तीसोबत हास्यविनोद करा पण तिच्यावर कदापिही हसू नका.
- व्यक्तींच्या क्षमतांना न्याय देणारी कामे शोधा. ती व्यक्ती करू शकेल अशी सोपी कामे तिला करू द्या. यामुळे एकीकडे काम केल्याचे समाधान मिळेल आणि दुसरीकडे त्या व्यक्तीचा व्यायामही होईल.
- वयस्कर व्यक्तीचा चष्मा व्यवस्थित आहे ना हे पहा.
- सावकाश आणि स्पष्टपणे बोला. जर तिला कळले नसेल तर अधिक सोपे शब्द वापरा. वाक्ये छोटी ठेवा.
- जेव्हा केव्हा शक्य असेल तेव्हा प्रेम आणि जिव्हाळा व्यक्त करा. जे काम औषधाच्या शंभर गोळ्या करू शकणार नाहीत ते साध्या गोड वाणीने होईल.
- स्मरणासाठी काही साधनांचा उपयोग करा. उदा. बाथरूमच्या दारावर किंवा खोलीत एक मोठा फळा ठेवून त्यावर रोज वार आणि तारीख लिहिणे.
- अनावश्यक औषधे टाळा.

ब. अंधोळ घालणे आणि वैयक्तिक स्वच्छता

- स्वावलंबन : मदतीशिवाय शक्य आहे तेवढे सगळे वयस्कर व्यक्तीला स्वतःचे स्वतः करू द्या.
- प्रतिष्ठा : वयस्कर व्यक्तीला अंधोळ घालताना आतले कपडे अंगावर राहू द्या.
- सुरक्षा : अंधोळीसाठी बसायला खुर्ची आणि ओल्या जमिनीवर घसरणार नाही असे मॅट खाली टाका.

क. शौच आणि लघवीची व्यवस्था

- शौचाची एक नियमित वेळ ठरवून घ्या.
- पटकन काढता घालता येतील असे कपडे वयस्कर व्यक्तीच्या अंगात घाला.
- रात्री झोपण्याआधी पाणी किंवा इतर द्रव पदार्थांचं प्रमाण कमी ठेवा.
- रात्री लघवीसाठी एखादे भांडे बिछान्याजवळ ठेवा.
- लघवीवर नियंत्रण नसल्यास वयस्कर लोकांसाठी जे डायपर मिळतात ती वापरा.

ड. जेवू घालणे

- हातात घेऊन खाता येईल असे पदार्थ निवडा.
- अन्नाचे छोटे छोटे घास करून ठेवा.
- खूप गरम अन्न वाढू नका.
- वयस्कर व्यक्तीला हाताने किंवा काटा चमचा सुरी वापरून कसे जेवायचे याची आठवण करून द्या.
- वयस्कर व्यक्तीला घास गिळताना त्रास होत असेल तर तज्ज्ञाचा सल्ला घ्या.
- सहज खाता येईल अशा स्वरूपात अन्न द्या. उदा. भात आणि आमटी कालवून द्या.

इ. संशय आणि राग

- वाद घालू नका. तुम्ही शांत राहा.
- व्यक्तीला आश्वस्त करायचा प्रयत्न करा. हात हातात घट्ट धरा आणि हळुवारपणे बोला.
- खोलीतल्या दुसऱ्या कुठल्या तरी गोष्टीकडे लक्ष वळवण्याचा प्रयत्न करा.
- त्या व्यक्तीला राग कशामुळे आला हे शोधण्याचा प्रयत्न करा. भविष्यात अशी परिस्थिती निर्माण होणार नाही याची काळजी घ्या.

फ. घराबाहेर भटकणे

- ओळख किंवा खुणेसाठी वयस्कर व्यक्तीच्या अंगावर काहीतरी घाला उदा. हातात बांगडी किंवा गळ्यात माळ वगैरे.
- घराची दारे बंद ठेवा.

(संदर्भ - व्हेअर देअर इज नो सायकियाट्रिस्ट - विक्रम पटेल, गॅस्केल प्रकाशन)

अशा अंधश्रद्धेच्या पायी... माजं डोस्कं ठिवनार न्हाई

पारगाववरून बाबीचा नमस्कार मंडळी. बरेच दिस झाले आपली गाठ भेट न्हाई. मी तरी काय करू? मोप घरातून निगायचे तुमाला भेटावं म्हणून पर बाहरे पडलं की मांजरच आडवं जायाचं. मग मी तरी काय करणार सांगा! एके दिशी आसंच झालं, इकडं तिकडं बगून मांजर न्हाई ह्यची खात्री केली न् निगाले तर आमचा बाब्या मदीच बोह्ला, 'कुटं चाललीस, आच्छे?' मग काय रहितंच करावं लागलं. निव्वळ हे हाय बगा आमचा बाब्या. ह्यला यवडं कळत न्हाई की कुनी भायेर निगाल्यावर 'कुटं चाल्लाय' म्हणून इचारू ने. तर आशी गम्मत माज्या उशीराची. तुमाला कळली आसलंच काय ती... ते जाऊ घा. आपल्या कमळाळा आन् मंजुळाबाईनी काय दसरा काडलाय ते बागू चला..

मं. कमळा ए कमळा.. हाईस का गं घरात?
क. (घरातूनच) हाय की. ये की मदी. एवड्या सकाळी सकाळी प्रभात फेरी कुटं निगाली म्हणायची?
मं. आगं काय नाय गं. तुज्या लाडक्या डाक्टर शेजाऱ्याकडं आलते गोळी घ्यायला.
क. हाळू बोल माय.. भिंतीला बी कान आसतेत. तुला काय झालं आता गोळी घ्यायला?
मं. मला काय धाड भरलीय. मस्त खाऊन पिऊन टामटूम आसतेव मी.
क. तेच तर..
मं. व्हय तिच तर.. मला न्हाई, झालंय माज्या

आरगाववाल्या रखमा काकूला... काल आलती रेनापूरच्या देवीला. मुक्काम व्हता.

क. मग?

मं. मग काय. सांच्याला तुंबडी संबळ सुरु झालं आन देवी लागली काकूला घुमवायला. घुमता घुमता तोल गेला आन पडली वट्ट्यावरून खाली.

क. आगं आगं.. काय मोडलं बिडलं न्हाय ना गं तिचं?

मं. मोडलं ना पर काकुचं न्हाय. खाली आजून दोन आंबाबाया घुमत बसल्या हुत्या. एकीचा हात मोडला आन दुसरीची मान.

क. आरं माज्या देवा.. न्हाई देवी.. मग गोळी कुनासाठी घीऊन चाललीयास?

मं. गोळी तिच्यासाठीच हाय. पर काय लागलं म्हणून न्हाई..

क. काय माय कोड्यात बोलतीयास गं?

मं. आगं त्या गर्दीत काकुचं दोन तोळ्याचं मंगळसुत्र गेलं. शिवाय पिशवी कुनीतरी पळवली. वर त्या दोन घुमनाच्या लागल्या वरडायला. त्यंला दवाखान्यात न्हिवून पाचसाशे तिथं घातले

तवा कुटं रातच्याला दहा वाजता आंबाबाईनं सोडलं काकूला.

क. चांगलीच पावली म्हनायची आंबाबाई.

मं. आंबाबाय तर झाली पर आता सकाळच्या गाडीला काकूचा म्हसोबा यीवू लालाय. म्हणून बसलीया डोस्कं धरून की आता त्यच्या आंगात आलं तर काय करायचं म्हणून.

क. म्हणून गोळी घेऊन चाललीयास व्हय?

मं. न्हाई तर काय. पर एक सांग तुला काय झालंय आज? लईच उजेडाची दिसू लालीयास. न्हाऊन बिऊन झालंय वाटतं?

क. व्हय.

मं. बरे घट गाठलेस माय. आक्शी टायमावर मोकळी झालीस म्हनायची.

क. तसलं काय न्हाई गं मंजुळे. आसंच न्हायलेव. आत्या म्हनाल्या न्हाऊन घे.

मं. पर का?

क. तुला कशाला एवड्या चौकशा पायजेलैत? न्हा म्हनल्या न्हायचं.

मं. न्हा म्हनल्या न्हायचं. उठ म्हनल्या उठायचं. बस म्हनल्या बसायचंय. मला न्हाई जमत माय ते. परत्येक गोष्ट कळायलाच पायजेल आसा आपला खाक्या हाय. सांग का न्हायलीस ते?

क. इकडं ये सांगते. आमचे हे गावाला गेलते चार दिवस. कालच आलेत.

मं. हां हां हां. म्हणून आत्या न्हा म्हनल्या काय.. आता उजेड पडला माज्या टकुऱ्यात.

क. ते जाऊ दे माय.. तिकडं वरच्या आळीतल्या गंगाबाईकडं जायाचं हाय. तिनं नऊ हजार लिंगांचा नवस बोललाय.

नवरात्रात नऊ दिसात नऊ हजार मातीचे लहान लहान शिवलिंग बनवायचे आणि दसऱ्याला पुजायचे. आमच्यातल्या

समद्या बाया चालल्याती. म्हणून आत्या म्हनल्या, देवादिकाचं काम हाय, आपण कसं पवित्र असावं.

मं. आसं.. नवरा चार पाच दिसानं घरी आला तर बाई अपवित्र हुती काय? आन् आता हे गंगाबाईनं काय नवीनच काडलंय खूळ. बरंय माय आमच्या लोकायला बोलवत न्हाईत असल्या

रिकामटेकड्या उद्योगाईला.

क. हाळू बोलतीस का आता. ते जाऊ दे. तू सुभानरावाच्या म्हतारीचं ऐकलंस का?

मं. आता तिला काय झालं?

क. आगं ती निघाल्ती तुळजापुराला काल. लातुराहून. ते बी पाई. आमचे हेच सांगायल्ले. फाटं फाटं रस्त्याला लागली आन कुत्रं चावलं म्हनं.

मं. आरारा... पन मला सांग ती पाई का जात हुती? तिचं का वय हाय का आता.

क. आमचे हे सांगत हुते कुत्रं चावण्याचं कारण येगळंच हाय.

मं. म्हंजी?

क. आगं त्या सुभानरावनं म्हनं लातुरातल्या बालाजी मंदिराभायेर एक पॅम्पलेट वाचलं हुतं कसल्या तरी चिमित्काराचं. त्यात लिव्हलं व्हतं की हे पॅम्पलेट वाचून जी पुना छापील त्यला पैका बियका मिळलं आणि जी इथं तिथं टाकील त्यचा घात हुईल.

क. म्हंजी सुभानरावनं काय केलं काय?

मं. त्यनं त्यात बाबारत्ना आन बिड्या बांधून घेतल्या व्हत्या पानपट्टीवरून. आमचे हेच सांगायल्ले.

मं. ह्या त्यच्या. मग देव कावनार न्हाई तर काय गं! पर मला एक सांग, तुमचे हे कसं एवडं काय काय सांगत्यात गं तुला?

क. झालं का चालू तुजं..

मं. न्हाय आमचे हे मला तर कायच सांगत न्हाईत.

क. तू सांगायला येळ दितीस व्हय त्यंला. मग ह्या

फुडारलेल्या बाईचं कोन ऐकनार गं.

मं. बरं बरं. पर ही श्रद्धा लईच काय काय करामती करती आं. परवा त्या फलाटावरच्या संगिताला म्हनं नवच्यानं लई मारलं. का तर ती पाळीत असताना म्हराजाच्या मठावर झाडायला का गेली? म्हनं तिथलं मव्हाळ लई जागृत हाय, त्या माशांला कळलं आणि त्या चावत सुटल्या लोकायला.

क. श्रद्धा असती माय लोकायची. आपणच नीट न्हावं.

वाडवडिलांनीच सांगूनच ठिवलंय.

मं. बरं त्या तुळजापुराला काल परवा एक मानूस चेंगराचेंगरीत मेला. देवीची ज्योत का काय ते घेच्यासाठी पोरानी गर्दी केली म्हनं आणि तुडवला त्या म्हाताच्याला..

क. श्रद्धा आसती माय लोकायची. बरा सर्गाला जाईल आता. वाडवडिलांनीच सांगूनच ठिवलंय.

मं. बरं घटं बसायच्या आदुगर समदं घर धुऊन काडायचं बायांनी. मग नऊ दिस उपास करायचे बायांनीच. मग दसरा झाला की लावायची रांग त्या डाक्टराच्या दवाखान्यात बायांनी.

क. श्रद्धा आसती माय लोकायची. घर वर येतंय आशानं, लेकरं बाळं सुखी न्हातेत. वाडवडिलांनीच सांगूनच ठिवलंय.

मं. पेपरात वाचतीस का न्हाई काई.

त्या आसाराम बापूला लोकं एवडं मानायचे. त्यची असली कसनी लोकायला दिसत न्हाई का गं.

क. श्रद्धा आसती माय लोकायची. मोठ्या संतांच्या मोठ्या गोष्टी.

आपल्यासारख्या लहान मानसानं परश्न इचारू नये? वाडवडिलांनीच सांगून ठिवलंय.

मं. आन त्या दाभोळकराला कशापाई मारलं आसलं गं दिवसाढवळ्या?

क. श्रद्धा आसती मा..

मं. कमळे आता हे सांगून ठिवलंय पुरान बंद करायला पायजेल.

क. मी कुटं म्हनतेव मी सांगितलय म्हनून.

मं. पर लोकं सांगतेत तर आपण ऐकताव का न्हाई. लोकं मोप सांगतेत गं पर आपली आकल कधी वापरायची. का ती बी श्रद्धेच्या

दावनीला जुपायची म्हनते मी. आन मी म्हनते हा समदा जाच बायांलाच

का? श्रद्धेच्या सरनावर बायाच का मरनार? हे कधी थांबनार गं.

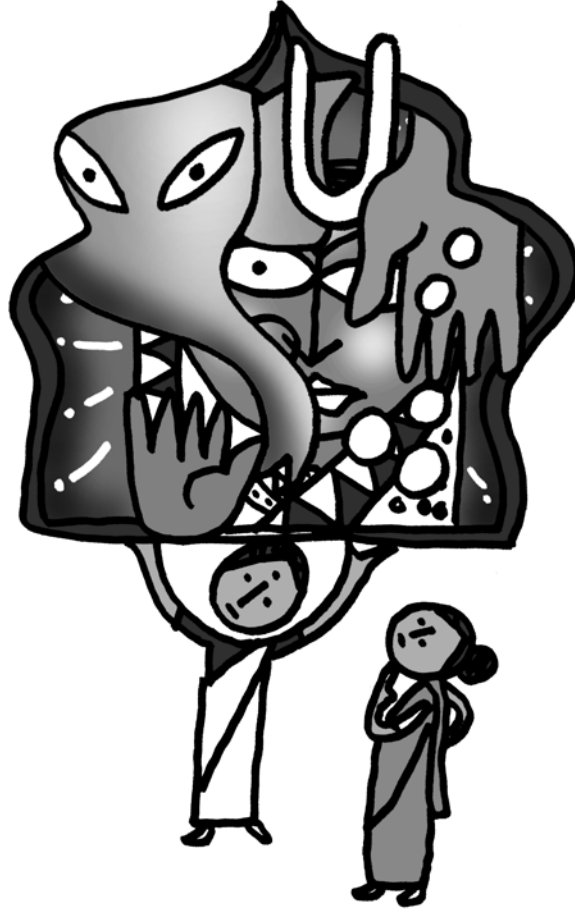
क. तुजं खरं हाय मंजुळे. पर मला

वाटतंय तुज्यासारखं इचार करनं समद्या बायांला जवा जमलं तवाच थांबलं बग हे.

मं. तुला समजलं ना मग आता तू तरी लाव तुजी आकल त्या लिंगाच्या मागं दिवस घालवण्यापरीस.

क. आसं कर मंजुळे. ती बगं आत्या आल्याच. त्यांना पटवून दे हे सगळं मग जात न्हाई मी त्या गंगाबाईकडं.

मं. आगं माय गं. त्यापेक्षा मी घरलाच पळते कशी...

पान क्र. ७ वरून पुढे...

नाही, दीर नापास झाला, नणंदेचं लग्न जमता-जमता मोडलं, सास-यावर उद्योगात बालंट आलं, सासू आजारी पडली तर सारं खापर फुटतं नव्या सुनेच्या पायागुणावर. खरंतर यातील प्रत्येक गोष्टीला कारण असतं. नवऱ्याची बढती रोखली जाते राखीव जागेच्या न्यायामुळे. दीर नापास होतो अभ्यास न केल्यामुळे. नणंदेचं लग्न मोडतं हुंड्याचा बाजार न झेपल्यामुळे, सासरा भ्रष्टाचार करतच असतो, खटले चालूच असतात, फक्त खटल्याचा निकाल घेतो नवी सून घरात आल्यानंतर. आणि या साऱ्या ताणाने सासूला रक्तदाब न होईल, तरच नवल! पण लक्षात कोण घेतो? गमंत म्हणजे मुलीचं लग्न झालं तर जावयाच्या पायगुणाची चर्चा कधी केली जात नाही.

हे असं घडतं याचं महत्वाचं कारण हेच आहे की, स्त्रीला संस्कृती न्याहाळण्याची संधी जवळपास नाकारली गेली. तिच्या सगळ्या जाणिवा शतकानुशतकं अत्यंत अशास्त्रीय अश्या पोट्या-पुराणांच्याच आधारे घडल्या. आता शिक्षण आलं; पण तरीही कुटुंबात, समाजात, धर्मात रुजलेली ही मानसिकता नवं वर्तन करू शकत नाही. व्रतवैकल्य - रुढी - कर्मकांडे या सर्वांची बळकटी कमी होत नाही. खरंतर यातील बहुतेक व्रतवैकल्य व कर्मकांडे अन्यायावर आधारलेली, अविवेकी आहेत आणि तशी नसली तर अर्थहीन व संदर्भरहित तर आहेतच आहेत. उगीच धोका कशाला? घरच्यांचं मन कश्याला मोडायचं? या सबबीखाली अशिक्षितच नव्हे, तर उच्च विद्याविभूषित स्त्रियादेखील ही सारी कर्मकांडे इमाने-इतबारे

पार पाडतात. त्यातही आपल्या देशात स्त्रियांना शिक्षणाची संधी फार उशिरा मिळाली आणि मिळाली तीही अजून पांढरपेशांच्या पुरतीच मर्यादित आहे. स्त्रियांचे असे जे खास विषय आहेत, त्याला तर शास्त्राचा दर्जा अगदी अलिकडे अलिकडे मिळाला. स्वाभाविकच सारासार विचार करणं, परंपरा तपासणं, नाकारणं, नवा विचार मांडणं व स्वीकारणं या बाबी अभवानेच झाल्या आहेत.'

“ 'विधवेचा विवाह ही खानदानी घराण्याची अवजती मानली जाते आणि त्याबाबत कोणताही पुनर्विचार करण्याच्या मनःस्थितीत समाजातील सुशिक्षित वर्गही नसतो. खरंतर खानदानाचे संरक्षण असे जर काही असेल तर ते फक्त स्त्रियांच्याच आत्मत्यागावर अवलंबून असणे कितपत योग्य? पुनर्विवाह नाकारणे हा जर खानदानीपणाचा निकष असेल तर पुरुषांच्याही पुनर्विवाहास प्रतिबंध का नाही? विधवा बंदी हा शुचितेचा आग्रह आहे की पुरुषप्रधान संस्कृतीमधील सोयीरकर दुटप्पीपणा? जीवनरवातंत्र्यावर प्रभावी बंदी आणून जपले जाणारे तथाकथित पावित्र्य हे खरोखरीच काही साध्य करते का?'

“
(सर्व उतारे 'विचार तर कराल' आणि 'श्रद्धा-अंधश्रद्धा' या दोन पुस्तकांतून घेतले आहेत. हे उतारे पुनर्मुद्रित कण्यासाठी राजहंस प्रकाशन आणि डॉ. हमीद दाभोलकरांनी परवानगी दिली त्याबद्दल आभार)

PRINTED MATTER

बुक पोस्ट

प्रकाशक

प्रति

तथापि ट्रस्ट

रेणुप्रकाश ए, तिसरा मजला

बॅ. गाडगीळ रस्ता, नागनाथ पाराजवळ,

८१७, सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३०

दूरध्वनी: ०२० २४४३११०६/२४४३००५७

Email: tathapi@tathapi.org

Website: www.tathapi.org

अंकातील प्रत्येक मताशी तथापि संस्था सहमत असेलच असे नाही. अंकाचा व संस्थेचा उल्लेख करून कोणालाही या अंकातील माहितीचा वापर करता येईल.

पारगावच्या पारावरून चित्र: राजू देशपांडे

जिव्हाळा देणगी वर्गणी: वार्षिक - रु. ३५, तीन वर्षासाठी - रु. १००

खाजगी वितरणासाठी